

Maria Strzelecka

Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego

e-mail: maria.strzelecka@lib.uni.lodz.pl

 <https://orcid.org/0009-0003-7280-0357>

[Łódź zajmuje mnie i porywa... Wybrane zbiory rękopiśmienne Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego jako źródła do historii Łodzi i regionu przełomu XIX i XX wieku

DOI: <https://doi.org/10.18778/0860-7435.39.01>

Abstrakt: Artykuł stanowi przegląd wybranych zbiorów rękopiśmiennych z przełomu XIX i XX wieku dotyczących Łodzi i regionu, z zasobu Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego. Książnica uniwersytecka, wpisana od 1945 r. w krajobraz naukowy miasta, gromadzi od początku swojego istnienia dokumenty o szczególnej wartości dla środowiska akademickiego – są to kolekcje specjalne tj.: cymelia, dokumenty życia społecznego, zbiory ikonograficzne, kartograficzne, muzyczne, rękopiśmienne i starodruki. Ze względu na miejsce i okoliczności powstania, cechy fizyczne, podejmowaną tematykę (życie codzienne, wydarzenia szczególnej rangi, obraz miasta), jak i osobę autora (zróżnicowaną wiekiem, środowiskiem, wykształceniem etc.) rękopiśmienne *łodziana* – dokumenty prywatne, urzędowe, grup zawodowych i społecznych stanowią cenne źródło do badań z zakresu nauk humanistycznych. Artykuł jest próbą odpowiedzi na pytania: w jakim stopniu rękopiśmienne *łodziana* zgromadzone w uniwersyteckiej książnicy uzupełniają dotychczasowy stan wiedzy o Łodzi i regionie z przełomu wieków XIX i XX, a także jaką rolę odgrywają w popularyzowaniu zasobów Biblioteki, historii miasta i regionu.

Słowa kluczowe: zbiory specjalne, rękopisy, *łodziana*, Łódź, Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego

Wprowadzenie

Okres 1820–1914 jest w dziejach Łodzi czasem wyjątkowym, charakteryzującym się różnorodnością wątków i zagadnień, które tworzą obraz miasta przełomu wieków. Rozwój na wielu płaszczyznach (przestrzennej, gospodarczej, demograficznej, kulturalnej) uczynił z „osady nad Łódką i Jasieniem” – „polski Manchester”¹. Tempo oraz zasięg przemian, jakie zaszły w omawianym okresie, trafnie scharakteryzował Władysław Stanisław Reymont w jednym ze swoich listów:

Łódź zajmuje mnie i porywa wieloma rzeczami: 1) rozrost miasta, fortun, interesów z ściągnięciem amerykańską szybkością – 2) psychologia tych napływających tłumów po żer, mieszanie się ich i przenikanie i urabianie w jeden typ [...] Łodzer-Mensch – 3) oddziaływanie takiej ssawki, polipa jaką jest Łódź na kraj cały – 4) przerobienie się Polaków w kosmopolitycznym młynie itd. [...] Dla mnie Łódź jest jakąś mistyczną wprost potęgą, która ogarnia swoją władzą coraz szersze koła ludzkie [...]. Uwielbiam masy ludzkie, kocham żywioły, przepadam za wszystkim, co się staje dopiero – a wszystko to mam w Łodzi. Łódź to epos dla mnie (list do Jana Lorentowicza, 5 września 1896 r.) (Cichocki, 2022).

Przywołany cytat właściwie oddaje charakter łódzkich regionalistów zgromadzonych w Oddziale Zbiorów Specjalnych [dalej: OZS] Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego [dalej: BUŁ], podkreślając ich różnorodność oraz wielowątkowość. Są to bowiem dokumenty zróżnicowane pod względem miejsca lub środowiska, w którym powstały, autora (indywidualnego bądź zbiorowego, wieku, wykształcenia etc.), typu dokumentu i jego przeznaczenia, a także odpowiadającego powyższym wyznacznikom języka i stylu. Zbiory te mogą stanowić zarówno samodzielne źródło do badań nad różnymi aspektami historii Łodzi, a także uzupełnienie zasobów innych łódzkich instytucji gromadzących *łódźjania*.

¹ Warto w tym miejscu przytoczyć słowa Jarosława Kity, syntetyzujące przyczyny przemiany miasta: *Badacze historii XIX-wiecznej Łodzi wskazują, że na dynamiczny rozkwit miasta, począwszy od trzeciej dekady tegoż stulecia, wpływ miały różne czynniki i uwarunkowania, ale najważniejszą determinantą miastotwórczą był wówczas rozwój przemysłu, a przede wszystkim branży bawełnianej. [...] Do zasadniczych czynników początkowo powolnego, a później dynamicznego rozwoju Łodzi w latach 1820–1914 zaliczyć więc należy: politykę protekcyjną władz Królestwa Polskiego w latach dwudziestych XIX w.; imigrację do Łodzi rzemieślników i przedsiębiorców z krajów niemieckich [...], napływ ludności wiejskiej z okolicznych wsi i mieszkańców pobliskich miasteczek [...], napływ ludności żydowskiej z terenów Rosji, tzw. Litwaków [...], konsekwencje polityki celnej Cesarstwa Rosyjskiego [...], przewrót techniczny wywołany wykorzystaniem nowoczesnych technologii z Europy Zachodniej oraz szybko postępujące przemiany cywilizacyjne w okresie belle époque* – 2023, s. 8–9.

Celem artykułu jest prezentacja wybranych zbiorów rękopiśmiennych z lat 1820–1914 dotyczących historii Łodzi, przechowywanych w Sekcji Rękopisów OZS BUŁ². Wybrane do analizy dokumenty mają charakter unikatowy, są jednak sporadycznie wykorzystywane przez środowisko naukowe i lokalne³. W związku z powyższym, celem niniejszego zestawienia jest przedstawienie zasobu rękopiśmiennego jako cennego źródła informacji dla archivistów, bibliotekarzy, regionalistów i innych specjalistów, poszukujących źródeł do historii XIX- i XX-wiecznej Łodzi. Autorka podjęła się próby odpowiedzi na pytania: w jakim stopniu rękopiśmienne *łódziana* zgromadzone w BUŁ uzupełniają dotychczasowy stan wiedzy o Łodzi i regionie z przełomu wieków XIX i XX, a także jaką rolę odgrywają w popularyzowaniu: zasobów biblioteki, historii miasta i regionu? W artykule zostaną zaprezentowane rękopisy prywatne: archiwalia (w wyborze) łódzkich rodów fabrykanckich – Poznańskich i Silbersteinów; *Mój pamiętnik* Melanii Fischer; *Kroniko de nia Łodžia Esperantujo* Włodzimierza Pfeiffera; dokumenty urzędowe Magistratu Miasta Łodzi oraz cechowe. Należy podkreślić, że wyekscerpowane zbiory stanowią jedynie część regionalistów dostępnych w BUŁ⁴, a sam artykuł wyłącznie sygnalizuje obecność takiego zasobu w zbiorach łódzkiej książki uniwersyteckiej. W artykule zastosowano metodę historyczną oraz analizy, której przedmiotem były rękopiśmienne materiały źródłowe przechowywane w zasobach Sekcji Rękopisów OZS BUŁ. Przyjęto następujące kryteria doboru dokumentów: unikatowość, różnorodność tematyczna, gatunkowa i osoby autora oraz przeznaczenie (dokument prywatny – publiczny).

Popularyzowanie wiedzy o zbiorach (w tym zbiorach specjalnych i regionalnych) stanowi jedno z wyzwań stojących przed BUŁ, realizowanych m.in.

² W szerszym zakresie zagadnienie to było prezentowane przez autorkę artykułu na konferencji *Łódź w literaturze, publicystyce i badaniach literackich*, która odbyła się na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Łódzkiego (4–6.12.2023 r.). Cezura czasowa 1820–1914 odwołuje się do drugiego tomu publikacji *Łódź poprzez wieki. Historia miasta* (red. tomu Jarosław Kita, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego) – promocji monografii towarzyszyła wystawa „*Łódź zajmuje mnie i porywa...* Obraz miasta na przełomie XIX i XX wieku w zbiorach Biblioteki UŁ”, o czym poniżej. Artykuł nawiązuje się do przedziału chronologicznego monografii z niewielką modyfikacją – najstarszy dokument wymieniony w niniejszym tekście datowany jest na rok 1827 (zob. Dokumenty Magistratu m. Łodzi), a najpóźniejszy na 1916 (*Kroniko de nia Łodžia Esperantujo* Włodzimierza Pfeiffera pisana od 1908 do 1916 r.). Z uwagi na powyższe w tytule artykułu zastosowano chronologię uogólniającą – przełom XIX i XX wieku.

³ Informacja o zbiorach dostępna jest w trzech źródłach: głównie za pośrednictwem tradycyjnego katalogu kartkowego znajdującego się w Sekcji Rękopisów; w niewielkim stopniu w katalogu komputerowym BUŁ, a także w postaci zdigitalizowanej w Bibliotece Cyfrowej UŁ. Największą grupę rękopisów zdeponowanych w formie cyfrowej stanowią kolekcje dwóch projektów rękopiśmiennych „Rękopiśmienne dziedzictwo kulturowe XV–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego” (zdeponowano 39 rps. z kolekcji 50) oraz „Rękopiśmienne dziedzictwo kulturowe 1791–1918 w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego” (zdeponowano

w działalności wystawienniczej. Niniejszy tekst jest również pokłosiem wystawy „*Łódź zdejmuje mnie i porwuje...*”. Obraz miasta na przełomie XIX i XX wieku w zbiorach Biblioteki UŁ, przygotowanej z okazji 600-lecia miasta Łodzi (listopad–grudzień 2023) jako wydarzenie towarzyszące promocji drugiego tomu monografii *Łódź poprzez wieki. Historia miasta* (red. tomu Jarosław Kita, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego)⁵. Na ekspozycji udostępniono dokumenty znane szerszemu środowisku w niewielkim stopniu lub zupełnie nieznanym. Artykuł przypomina je i uzupełnia o zagadnienia i konteksty, które wydają się istotne dla badań naukowych, promocji biblioteki jako instytucji wpisującej się swoimi działaniami w intelektualny oraz kulturalny krajobraz miasta, a także dla promocji Łodzi i regionu.

całą kolekcję – 96 rps.) – zob. m.in. Strzelecka & Sulejewicz, 2022. Nowym źródłem informacji o zasobie rękopiśmiennym będzie, realizowany w latach 2024–2026, projekt platformy cyfrowej „Digitus Index” – zob. „Digitus Index. Inwentarz rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego” [online].

⁴ *Łódziana* BUŁ znajdują się m.in. w następujących agendach biblioteki: Oddział Zbiorów Specjalnych (zbiory rękopiśmienne: spuścizny profesorów UŁ oraz znanych postaci kultury i literatury regionu łódzkiego, działaczy społecznych etc.; zbiory ikonograficzne, m.in. albumy: Bronisława Wilkoszewskiego, *Vidy g. Łodzi = Widoki m. Łodzi = Ansichten d. [entsche] S. [tadt] Łodz; Widoki m. Łodzi; Ansichten d. S. Łodz*, [1899]; tegoż, *Brasserie et Helenów Etablissements des Parcs de Charles Anstadt à Łódź Pologne*, [1892]; Teka [Hilarego] Majewskiego; *[Fabryńnye i častnyja postrójki vozvedennyja po proektam i rukowodstvom architekatora I.V. Maevskago]*, [ok. 1890]; a także album nieustalonego autorstwa *Budowa linii tramwajowej Łódź – Zgierz – Pabianice*, [1901] – albumy dostępne są w Bibliotece Cyfrowej UŁ; zbiory kartograficzne: XIX i XX-wieczne mapy regionu łódzkiego oraz plany Łodzi: Plan rekonstrukcyjny Łodzi rolniczej Oskara Kossmanna (tyt. *Łódź, Stara wieś, Widzew, Żarzew i Wólka na początku XIX wieku*), wyd. ok. 1930, *Plan oświetlenia gazowego Łodzi z 1868 roku* – najstarszy rękopiśmienny dokument kartograficzny w zbiorach BUŁ, Plan Miasta Łodzi Leona Nowierskiego z 1902 roku – największy plan Łodzi w zbiorach BUŁ, o wymiarach 118x136 cm, Lindleyowski projekt wodociągów i kanalizacji z 1909 roku); dokumenty życia społecznego oraz muzykalia; zbiory współczesne (magazynowe oraz udostępniane w czytelniach); zasoby zdeponowane na platformach cyfrowych – w Repozytorium UŁ (artykuły naukowe, monografie) oraz w Bibliotece Cyfrowej UŁ (źródła – m.in. prasa udostępniona w ramach projektu „Digitalizacja unikatowych druków periodycznych ukazujących się do 1945 roku na terenie Łodzi”, w tym m.in. „Neue Lodzer Zeitung” z lat 1904–1939; „Express Ilustrowany” 1931–1939; „Łódzinski Listok” 1895–1914; „Panorama. Tygodnik Ilustrowany” 1931–1939; „Informator m. Łodzi z Kalendarzem na Rok 1919” i na rok 1920; pełny wykaz pod linkiem: <https://bcu.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/4998#structure>).

⁵ Na wystawie zaprezentowano kilkadziesiąt najstarszych i najcenniejszych dokumentów z OZS BUŁ, dotyczących historii i zmian w szeroko rozumianym krajobrazie Łodzi. Wśród nich znalazły się m.in.: plany miasta z lat 1868–1914, fotografie portretowe łódzian, wielkoformatowe tableau łódzkich stowarzyszeń, urzędowe dokumenty rękopiśmienne (pisma Magistratu m. Łodzi, akta ewangelicko-augsburskie), rękopisy prywatne łódzkich fabrykantów, a także druki ulotne. Prezentowane zbiory dotyczyły zarówno samej Łodzi, jak i m.in. sąsiadujących z nią: Aleksandrowa, Belchatowa, Konstantynowa, Pabianic i Zgierza.

Rękopiśmienne źródła do historii Łodzi i regionu

Utworzona 80 lat temu Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego rozpoczęła gromadzenie zbiorów (w tym zbiorów specjalnych) od samego początku swojej działalności⁶. Dokumenty rękopiśmienne wydzielono z zasobu BUŁ w 1961 r., koncentrując się (od lat 70. XX wieku) na pozyskiwaniu spuścizn literackich, naukowych, regionalistów, korespondencji. Na uwagę zasługują rękopisy zabytkowe, o szczególnej wartości historycznej, naukowej i/lub artystycznej (Sulejewicz-Nowicka, 2015, s. 190): iluminowane kodeksy średniowieczne, listy królewskie, akta i dokumenty kościelne, dokumenty cechowe etc. (Strzelecka & Sulejewicz, 2022, s. 29). Równie cennym i unikatowym zasobem źródłowym są rękopisy powstałe na terenie Łodzi (regionu) lub spisane przez łodzian (zarówno w kraju, jak i poza nim). Znajdują się wśród nich rękopisy jednostek (naukowców, artystów, działaczy społecznych i kulturalnych, znanych osobistości, anonimowe), a także rękopisy typu zespołowego (archiwa instytucji, wydawnictw, organizacji) (Birkenmajer, 1971, s. 2075).

1. Rękopisy prywatne

Rękopisy prywatne stanowią bogate źródło informacji w badaniach naukowych oraz inicjatywach lokalnych związanych z postaciami zasłużonymi dla danej społeczności. Szczególne znaczenie mają tu egodokumenty, tj. życiorysy, wspomnienia, dzienniki, pamiętniki, autobiografie, listy (Szulakiewicz, 2013, s. 65). Umożliwiają odkrycie zarówno nieznanych kart biografii ludzi, jak i biografii miejsc: „choć stanowią wycinek określonej rzeczywistości, to dają jednak pewien obraz postrzegania nie tylko innych, ale siebie samego (czyli autora) w rodzinie, społeczności, środowisku, kraju lub klasie społecznej” (Szulakiewicz, 2013, s. 67).

Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego posiada unikatowy zbiór materiałów źródłowych, dotyczących rodów fabrykanckich i rozwoju Łodzi przemysłowej. Na szczególną uwagę zasługuje Kolekcja rękopisów rodziny Poznańskich i rodziny Silberstein z lat 1813–1937, która obejmuje ponad 300 dokumentów (listy, teksty literackie i tzw. dokumenty życia społecznego: zaproszenia, pocztówki, wizytówki, telegramy, bilety wstępu, wycinki prasowe)⁷. Poniżej zostaną omówione: korespondencja rodzinna (listy Maurycego Poznańskiego do żony Sary) oraz rękopisy związane z działalnością charytatywną (kopiarusz z balu dobroczynnego 1896 r. oraz listy z podziękowaniami).

⁶ Powołana przez Komitet Organizacyjny UŁ 11 lutego 1945 r. – Więcej na temat gromadzenia zbiorów specjalnych BUŁ – zob. Bartnik & Piestrzyński, 2018, s. 47; Sulejewicz-Nowicka, 2015 s. 195–196.

⁷ Szczegółowy wykaz dostępny w katalogu Sekcji Rękopisów BUŁ. Część archiwum Poznańskich i Silbersteinów zawierająca fotografie przechowywana jest w Sekcji Ikonografii BUŁ.

Korespondencja rodzinna łódzkich fabrykantów

Korespondencja rodzinna Poznańskich i Silbersteinów obejmuje m.in. listy: Teresy Silberstein do męża Marcusa Silbersteina [Łódź, Pabianice, Warszawa, 1862–1865, Akc. Rps. 8299] oraz do Sary Poznańskiej [Łódź, Lisowice, 1889–1914, Akc. Rps. 8300]; Henryka Kohna do Sary Poznańskiej, [Łódź, 1885–1889, Akc. Rps. 8308]; Maurycego Poznańskiego do żony Sary [Łódź, Karlsbad, Petersburg, 1896–1921, sygn. Akc. Rps. 8319]; Sary Poznańskiej do męża Maurycego [Nicea, Baden-Baden, 1894, Akc. Rps. 8310]; listy do Sary Poznańskiej od rodziny, m.in. Salomei Silberstein, Klotyldy Lichtenfeld; Paryż, Łódź, 1892–1968, Akc. Rps. 8311]; Sary Poznańskiej do córki Izy Landsberger [Lisowice, 1910–1911, Akc. Rps. 8312]; Izraela i Leonii Poznańskich do Sary Poznańskiej [Łódź, Baden-Baden, 1892–1894, Akc. Rps. 8313]. Nie jest to pełne zestawienie – jak wspomniano we wstępie, celem artykułu nie jest zaprezentowanie całego zasobu, a jedynie zasygnalizowanie jego miejsca w zbiorach BUŁ. Korespondencja prywatna zostanie opisana fragmentarycznie, na przykładzie wybranych listów Maurycego Poznańskiego⁸ do żony Sary.

Cały zbiór obejmuje 37 listów [Akc. Rps. 8319] z lat 1896–1921. Korespondencja wysyłana była z różnych miejsc, na co wskazują: data i miejsce oznaczone przez nadawcę i papeteria – prywatna oraz firmowa: 1) Poznańskich: „Baumwoll-Manufactur von J. K. Poznański LODZ.”; Towarzystwo Akcyjne Wyrobów Bawełnianych J. K. Poznańskiego w Łodzi; 2) miejsc pobytu nadawcy (głównie hoteli): Grand Hôtel – Paris; Delegation Polonaise a la Conference de la Paix, Paris; Grand Hôtel D’Europe St. Petersbourg; Royal Hotel St. Petersbourg;). Korespondencja odnotowuje wydarzenia różnej rangi (z kręgu rodzinnego, towarzyskiego, zawodowego), związane z Łodzią oraz działalnością zagraniczną; nadawca wyraża zainteresowanie sprawami małżonki i dzieci, rodziców (niepokoi się o schorowanego ojca), relacjonuje wyjazdy handlowe oraz podejmowane inicjatywy.

Uwagę zwraca nacechowany emocjonalnie (czuły i serdeczny) sposób tytułowania żony; najczęściej występujące formy adresatywne to: *Moja najukochańsza żonusieczko*⁹, *Najdroższa moja żonuchno*, *Najukochańsza najstodsza moja żonusenka*; *Moja Ty najdroższa, najstodsza żonusieczko*; [...]. Maurycy wyraża wprost swoje uczucia: „[...] *powtarzać Ci, że Cię kocham, to w liście wydaje się tak*

⁸ Maurycy Poznański (1868–1937) – syn Izraela Poznańskiego i Leonii Hertz, fabrykant, współzałożyciel i członek licznych towarzystw, działacz społeczny i polityczny. Jego drugą żoną była Sara Silberstein – córka łódzkiego przemysłowca Markusa Silbersteina. – zob. Gorgolewski, 1984b, s. 300–301.

⁹ We wszystkich cytatach zachowano pisownię oryginalną.

suchem [...] ¹⁰. W listach skrupulatnie odnotowywane jest potwierdzenie otrzymania korespondencji, sygnalizowany jej brak (np. list z 22 listopada 1899 r., Paryż: *Pomimo że do dzisiejszego dnia nie otrzymałem od Ciebie ani słoweczka nie chcę jednak odpłacić pięknym za nadobne i zasiadam, gdy już wszyscy śpią, aby trochę z Tobą pogawędzić*) lub usprawiedliwienie niepisania przez pewien czas (list z 6 kwietnia 1897 r., Łódź): *Już od tygodnia prawie do Ciebie nie pisałem, a powodem ciężka bezustanna robota*.

Listy Maurycego oddają subiektywny punkt widzenia autora, a także jego cechy charakteru. Przykładem tego może być list napisany przed balem na ochronkę, 29 stycznia 1898 r. Autor opisuje w nim nieporadne, jego zdaniem, przygotowania swojej siostry Anny Hertz¹¹ do urządzenia balu:

Komitet dobrała krzywy i koślawy. Sama nic nie robiła i robić nie umie, zatem wielkie pytanie jak się to wszystko uda. [...] Chcąc wyratować moją siostrę objąłem wszystko na siebie i w przeciągu kilku dni z pomocą moich ludzi dokonałem istnych cudów. Sala się przemieniła w kwitnący ogród z altanami obrośniętymi bluszczem, ale co to kosztować będzie. Andzi, która kosztą ponosi, przejdzie chyba na przyszłość chętką urządzania balów.

Krytyka poczynąń Anny jest jednocześnie pochwałą zdolności organizacyjnych Maurycego (za takiego człowieka – energicznego i dobrze zorganizowanego – uchodził¹²).

Zaangażowanie w organizację przyjęć nie przeszkodziło Maurycemu odnosić się do nich z pewnego rodzaju dezaprobatą (List do żony Sary, 29 stycznia 1898 r., Łódź):

Łódź się bawi, karnawał całą gębą zabawa za zabawą dzisiaj tańczą na ochronkę katolicką jutro na ochronkę żydowską, a pojutrze na inne cele. W wtorek ma się odbyć bal inżynierski, na który zaprasza komitet jedynie rodziny, w których ojcowie skończyli wyższy zakład naukowy. Myśmy dostali zaproszenia czy pójde bez mojej słodkiej żoneczki to nie wiem, prawdopodobnie że nie [...]. Czy taka zasada zaproszeń nie idiotyczna przecież na balu tańczą a nie rozprawiają o rzeczach wyższego wykształcenia.

¹⁰ Sara z kolei pisze do Maurycego: *Najdroższy mój mężusiu; Najmilszą niespodzianką był mi wczoraj list Twój* (list z 30 sierpnia, br., Baden).

¹¹ Anna (Ajda) Hertz (1857–1930) – córka Izraela Poznańskiego i Lei, żona Jakuba Hertza (1846–1929). Zob. Gorgolewski, 1984a, s. 295.

¹² Gorgolewski, 1984b, s. 301.

Maurycy dokładnie opisuje również swoje wyjazdy handlowe. W liście z 6 czerwca 1896 r. dzieli się wrażeniami z przygotowań do wystawy w Niżnym Nowogrodzie¹³:

Moja najukochańsza żonusi! / Nie mogę odżalować że bez Ciebie moje złotko tutaj przyjechałem, bo całymi dniami jestem wolny i tylko z ciekawości na wystawę chodzę. / Nasza witryna zupełnie skończona towary ułożone i teraz tylko pozostaje w ostatniej chwili wszystko od kurzu oczyścić i zdjąć pokrycia... [...]. a teraz kochanie muszę Ci powiedzieć i proszę to Ojcu powtórzyć że witryna firmy Silberstein jest wspaniałą nigdy nie przypuszczał że ona tak wypadnie. Teraz pracują przy dekoracji, która przy ładnych kolorach towaru jeszcze całość upiększy.

Równie entuzjastyczne recenzje wystawy pojawiają się w ówczesnej prasie:

Wystawa, już nawet na pierwszy rzut oka sprawia wrażenie imponujące. Wspaniałe pawilony wszystkich możliwych stylów, klomby roznoszące wonie rozkoszne, masa rzeźb, obeliski, flagi i rozmaite inne ozdoby dekoracyjne tworzą całość imponującą¹⁴.

Listy Maurycego pisane są z różnych miejsc: Łodzi, Baden, Karlsbadu, Nicei, Niżnego Nowogrodu, Paryża – stanowią tym samym swoistą mapę miejsc odwiedzanych przez nadawcę (lub odbiorcę – poprzez np. pytania o wrażenia z pobytu etc.). Są również autentycznym i bezpośrednim świadkiem wydarzeń rodzinnych i publicznych, kontaktów prywatnych i zawodowych. Komentują wydarzenia lokalne, ogólnokrajowe oraz zagraniczne, wpisując się tym samym w zakres wspomnianych wyżej egodokumentów.

Korespondencja łódzkich fabrykantów ma dużą wartość jako źródło informacji dla biografów oraz historyków regionu (Kolbuszewska, 2016, s. 237–248). Ponadto, papeterie z monogramami fabrykantów, papeterie hotelowe, koperty i pieczęcie lakowe, oznaczanie kolejności korespondencji (w pewnym sensie – ewidencjonowanie jej) pozwalają na lepsze poznanie kultury pisania w kręgach łódzkiej burżuazji. Zbiór listów rodzin Poznańskich i Silbersteinów uzupełnia ich biografie o mało znane szczegóły życia codziennego, o subiektywne opinie w sprawach, którymi żyła Łódź przełomu wieków, a także o sferę uczuć i relacji małżeńskich oraz międzypokoleniowych.

¹³ Chodzi o Wszechrosyjską Wystawę Przemysłową i Artystyczną w Niżnym Nowogrodzie, otwartą uroczystie 19 czerwca 1896 r. Zob. Wiadomości ogólne – Wystawa w Niższym Nowogrodzie, 1896, s. 189–190.

¹⁴ Tamże.

Kopiarz autografów z balu dobroczynnego Teresy Silberstein

Inicjatywy dobroczynne łódzkiej burżuazji przejawiały się w działaniach obejmujących różne płaszczyzny życia społeczności Łodzi – rozwijano zarówno mecenat artystyczny, jak i działalność charytatywną na rzecz ubogich (Kacprzak, 2015; Puś, 1988, s. 133–136; Pawlak, 2015)¹⁵. Powstawały szpitale (Szpital św. Anny), ochronki i domy sierot, straż ogniowa, szkoły (wieczorowa szkoła elementarna dla dzieci zatrudnionych w fabryce L. Geyera), instytucje świadczące pomoc najbiedniejszym (Komitet Opieki i Wsparcia Ubogich, Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Dobroczynności, Łódzkie Chrześcijańskie Towarzystwo Dobroczynności) i inne (Sosnowska, 2023, s. 495–520; Kowalczyński, 2017, s. 27–39, 43–46, 51–53, 82, 117–122). Aktywną działalność społeczną prowadzili zarówno sami fabrykanci, jak i ich żony: Anna Scheibler, Matylda Herbst, Anna i Olga Geyer (Sosnowska, 2012). Z inicjatywy małżeństwa Markusa i Teresy Silbersteinów w 1895 r. powstał Łódzki Żydowski Dom Sierot. W związku z upowszechnianiem się od 1878 r. w Europie nowej formy opieki społecznej, jaką były kolonie letnie, w 1893 r. utworzono tzw. żydowskie kółko żeńskie, które rozpoczęło organizację kolonii dla dzieci wyznania mojżeszowego. W majątku ziemskim Lisowice Silbersteinowie wybudowali drewniane domki i obiekty gospodarcze przystosowane do przyjmowania dzieci w porze letniej.

W zasobach rękopiśmiennych BUŁ zachowały się ślady działalności dobroczynnej łódzkich fabrykantów. Znajdują się wśród nich podziękowania od osób oraz instytucji dobroczynnych [sygn. Akc. Rps. 8306]: listy z podziękowaniami [Jan Bolesław Strauss, Łódź, b.r.]; Podziękowanie dla Teresy Silberstein od Zarządu Łódzkiego Żydowskiego Towarzystwa Dobroczynności, [Łódź, 5 czerwca 1899]; list do Markusowej Silbersteinowej od Antoniego Przedzińskiego [sekretarz Szkoły Handlowej Łódzkiego Towarzystwa Szerzenia Wiedzy Handlowej w sprawie utworzenia szkoły bezpłatnej w Lisowicach, 16 czerwca 1910]; podziękowanie dla Sary Poznańskiej od Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności, [Łódź, 1938]; podziękowanie dla Sary Poznańskiej od Diecezjalnego Instytutu Akcji Katolickiej w Łodzi etc.¹⁶

¹⁵ Na temat działalności Geyerów, Heinzlów, Kindermannów, Poznańskich, Scheiblerów – zob. m.in. Stefański, 2014.

¹⁶ Wymieniony wyżej list Jana Bolesława Straussa warto przytoczyć w całości, dla zobrazowania podniosłego, emocjonalnego stylu podziękowań od osoby prywatnej: *Wielmożna Pani! W nieograniczonej swej dobroci żechce łaskawie mi nybaczyć że ośmielam się złożyć nieudolne podziękowanie za jej anielską dobroć. / Szlachetna Pani, podziękowanie? Czytaj je w mojem sercu! ono Ci powie że moja wdzięczność jest wyższą i trwalszą nad wszelkie wyrazy i wyobraźni pomysły. / Wdzięczny do grobu Jan Bolesław Strauss.* Do listu dołączony jest wiersz, napisany w równie podniosłym tonie.

Na szczególną uwagę zasługuje kopiarusz autografów i wpisów wystawionych na aukcję charytatywną w 1896 r. (*Księga kopii autografów*, Akc. Rps. 8307). Z wyklejki woluminu dowiadujemy się, że podczas imprezy dobroczynnej zebrano ponad 4 tysiące rubli¹⁷ w drodze licytacji wpisów znanych i cenionych ówczesnie ludzi świata nauki i sztuki. Wśród nich znaleźli się m.in. Michał Bałucki (komediopisarz i publicysta okresu pozytywizmu), Ludwиг Barnay (niemiecki aktor teatralny), Anatol France (powieściopisarz francuski), Ignacy Aleksander Gierymski (malarz, prekursor polskiego impresjonizmu), Edvard Grieg (norweski kompozytor, pianista i dyrygent), Alfred Grunfeld (niemiecki pianista i kompozytor), Józef Kotarbiński (polski pisarz, krytyk i aktor), Wanda Landowska (jedna z najsłynniejszych klawesynistek świata), Moritz Moszkowski (niemiecki kompozytor, pianista i pedagog pochodzenia żydowskiego), Karl Muck (niemiecki dyrygent), Zygmunt Noskowski (polski kompozytor, dyrygent i nauczyciel m.in. Karola Szymanowskiego), Eliza Orzeszkowa, Johann Strauss (austriacki kompozytor, dyrygent i skrzypek). Kopiarusz zawiera 138 wpisów w różnych językach: polskim – 28, niemieckim – 63, francuskim – 33, łacińskim – 2, rosyjskim – 1; pozostałe 18 ma formę zapisów nutowych.

Wpisy przybierały różne formy: myśli wyrażonych prozą, wierszem, a nawet krótkich utworów. W kopiaruszu przeważają formy o charakterze uniwersalnym: *Najboleśniejszą operacją jest wyrwanie kogoś z własnego serca, Kraków 1896* (Józef Kotarbiński, k. 8); *Jest fanatyzm co nie właśnie a brata: fanatyzm w ukochaniu ziemi ojczystej* (Stanisław Markiewicz, k. 3). Niektóre wpisy traktują wprost o ludzkich przywarach: *Taka pani co flirtuje, / firmie kobiet markę psuje. / W sercu, w którym flirt zagości / coś z fabryki jest miłości [...]* (Marian Gawalewicz, k. 3). Pojawiają się także utwory bezpośrednio związane z Łodzią lub odbywającym się balem charytatywnym (poniżej dwa przykłady autorstwa cytowanego już M. Gawalewicza):

Łódź, co masz ty masz kominów / a liny z bawelny, żagle z kortu i perkalu,
/ spód towarów pełny / zaś kotwicę ze złota, bogactw pełne skrzynie, /
Niechże w sercu ma busola – / wśród wirów nie zginie.

Warszawa 1896 (k. 2).

Pozostałe z wymienionych dokumentów są pismami oficjalnymi, związanymi z dotacjami na cele charytatywne.

¹⁷ Informacje o zebranej kwocie, sposobie pozyskiwania wpisów oraz osobach zaangażowanych w przygotowanie balu umieściła na początku kopiarusza jego autorka, Sara Silberstein: *Kopje autografów przysłanych nam na bal kolonji letnich urządzony przez mamę. Listy do wszystkich pisała Ewa i ja. Dochód z autografów wyniósł przeszło cztery tysiące rubli. Bal odbył się w lutym r. 1896 wraz z licytacją*. Wolumin liczy 19 kart rps. – w tym 4 k. niezapisane, format 39,5x22,5 cm.

Warszawa styczeń 1896

Gdy w bawelnianym żyjesz grodzie, czleku bogaty, / dla nędzy ludzkiej tam na spodzie, miej serce – z waty! / Niechaj cię bliźnich doła wzrusza i niemoc wszelka. / – na dowód żeś pocziwa dusza złóż choć... Rubelka (k. 2).

Wolumin oprawiony w drukowany jedwab z motywem kwiatowym jest świadectwem zaangażowania rodziny Silbersteinów w działalność charytatywną, życia kulturalnego łódzkiej burżuazji oraz kontaktów w polskich i europejskich kręgach inteligencjo-artystycznych¹⁸.

Warto podkreślić, że w OZS BUŁ znajdują inne niż rękopiśmienne pamiątki z kolekcji rodzin Silbersteinów i Poznańskich. To między innymi: kolekcja panoramicznych zdjęć z wyjazdu Maurycego Poznańskiego do Szwajcarii (Hotel du Lac w Vevey nad Jeziorem Genewskim, 1902); druki – zaproszenie na przyjęcie dla Maurycego Poznańskiego (1897) zobowiązujące do stawienia się *w punkcie zbornym w mundurze, białym krawacie, fraku lub surducie czarnym* – czy karta menu w języku francuskim dołączona do zaproszenia ślubnego Ireny Poznańskiej z Haetwigiem de Lötte (1914). Dzięki różnym typom dokumentów oraz różnej ich randze archiwum rodzinne łódzkich fabrykantów zgromadzone w zbiorach BUŁ uzupełnia oficjalny, publiczny wizerunek przemysłowców o elementy prywatne, w tym – ciekawą z perspektywy biograficznej – sferę relacji rodzinnych oraz towarzyszących im przeżyć i emocji.

Melania Fischer – „Mój pamiętnik”

Onegdaj w łódzkim antykwariacie, wśród rozrzuconych drobiazgów ujrzałem niewielki, ozdobny albumik z wytłoczonym francuskim słowem „Poesie” – typowy pensjonarski dzienniczek. Zauważyłem w nim spis czytanych, czy też posiadanych książek i to mnie zainteresowało. Przyniosłem go więc do domu, a dokładniejsza penetracja rękopisu przekonała, że mam w ręku ciekawy przyczynek do tego, jak kształtowały się stosunki narodowościowe i kulturalne w łódzkiej rodzinie inteligentkiej właściciela księgarni Ludwika Fischera (1844–1900) i jego żony Melanii, z domu Miks oraz ich dzieci [...] (Dunin, 1992, s. 51).

Rękopis nazwany przez autora powyższego cytatu, Janusza Dunina, „pamiętnikiem pensjonarki” należał do Melanii Fischer (córka właściciela księgarni i wydawnictwa Ludwika Fischera oraz Melanii Henrietty Fischer z d. Miks, siostra Ludwika Fiszera juniora). Dzienniczek opatrzony przez autorkę tytułem *Mój pamiętnik*, pisany był w latach 1895–1898 [sygn. Akc. Rps. 7077]. Liczy 43 karty zapisane dwustronnie, tuszem lub ołówkiem, zawiera nieliczne skreślenia wyrazów oraz poprawki.

¹⁸ Świadectw takich kontaktów jest znacznie więcej, jak choćby pozdrowienia przesyłane na biletach wizytowych: od Stanisława Przybyszewskiego (*Przesyłam serdeczny uścisk dłoni* – do Sary Silberstein) czy Ignacego Paderewskiego.

Indywidualny, subiektywny obraz Łodzi tworzą tematy istotne z perspektywy jedenastoletniej/czternastoletniej autorki: życie rodzinne, spotkania w gronie najbliższych i koleżanek, szkoła, oceny, wypoczynek i rozrywka (teatr, wizyty w Helenowie, gry rodzinne, np. „w dzwonka i młotka”¹⁹). Przeważają wpisy głównie w języku polskim, choć znajdują się fragmenty w języku niemieckim i francuskim (wiersze, listy do koleżanek). Życie domowe Melanii koncentruje się wokół odwiedzin i uroczystości rodzinnych. Autorka wymienia z imienia (czasem z nazwiska) gości i przygotowane potrawy, odnotowuje skrupulatnie, jakie prezenty otrzymała:

Sobota 2 Lutego – Dziś są moje urodziny co też ja nie dostałam na nie: 4 pary rękawiczek wstążki do włosów, torbę, kwiaty, towar na suknię, serwis, 2 książki, cukierki, migdały, pomarańcze, jabłka. Po obiedzie przyszły moje koleżanki i myśmy się z nimi bardzo ładnie bawily [...].

Domowe świętowanie miało charakter rodzinny, mniej oficjalny – dzieci przybiegały do rodziców złożyć życzenia wcześniej rano: *Wtorek d. 12 Lutego 1895 roku! Dzisiaj są tatkinie urodziny i powinszowałyśmy tatce jak tatko leżał jeszcze w łóżku. Zwracają uwagę stosowane przez autorkę formy: tatkinie, mamine (Niedługo są mamine urodziny d. 14 marca i na nie się bardzo cieszę).*

Melania Fischer wraz z bliskimi uczestniczyła aktywnie w życiu kulturalnym – opisuje je z dużym zaangażowaniem i nastoletnią egzaltacją:

Jak przeżyłam święta zsl. Duch. Św.? Ot nie byłam wcale święta w domu, bo byłam w Warszawie. Bawiłam się świetnie. Byłam w wielkim Teatrze i widzieliśmy ballet „Pan Twardowski!” I na drugi dzień Fausta Twardowski był śliczny ballet pani która tam tańczyła to już chyba nie miała nóg a tylko sprężyny bo na placach tak ślicznie tańczyła a mówią że ona jest znajoma cesarza. Byliśmy także w lazienkach i tam także jest bardzo ładnie [...] Faust nam się także doskonale podobał.

Melania zabierana była również do Teatru Victoria: w dzienniczku umieszcza spis oper włoskiej trupy (podaje datyienne, bez roku: 25 VI *poniedziałek Rigoletto*, [...] 27 VI *Faust*, kolejno: *Traviata*, *Pajace* i *Cavalerie*) (k. 41) i zachwyca się grą aktorską (k. 26–27).

Tematem wzbudzającym dużo emocji i pojawiającym się nader często była szkoła: *W piątek byłam wyrwana z geografii i dostałam 5+, bardzo się z niej ucieszyłam bo jeszcze nigdy nie dostałam takiego dobrego stopnia; Czerniec 22 Dzień okropnie przeze mnie oczekiwany [...] dostałam nagrodę i dobrą cenzurę następującą [tu skrupulatnie wymienia oceny – przyp. MS] – k.13 b. Udział w zajęciach nie zawsze był możliwy, a powody niekiedy wzbudzały w autorce lęk:*

¹⁹ Gra karciana pochodzenia germańskiego, powstała na początku XIX wieku, popularna aż do wybuchu II wojny światowej. Zob. *Hammer und Glocke*, 2017.

Dziś nie byłam w szkole bo tatko i mama nie pozwolili. Ach jej! jutro będę musiała iść do doktora znowu. Ale kiedy ja się okropnie boję tego doktora może mi jeszcze raz będzie ciął w gardle, ale może także i nie będzie nic robił bardzo bym się cieszyła (k. 16).

Wpisy prowadzone były nieregularnie, z dłuższymi przerwami: *Niedziela d. 10 Marca 1895 Mój Boże! jak ja długo już nie pisałam w moim dzienniczku. Nie bardzo dużo mam do wpisania* (k. 8b). W innym miejscu, po prawie rocznej przerwie, Melania pisze: *D. 1 września O Boże! jak ja już długo nie pisałam w moim dzienniku. Ile się u nas rzeczy zmieniło przez ten czas, ale muszę zacząć od początku* (k. 17) [jest to jedyny wpis z tego roku – przyp. MS]. Następuje kolejna przerwa, a wraz z nią wyrzuty sumienia, zasygnalizowane we wpisie: *Rok 1897! Czwartek d. 11/II wieczór (10 godz) Znowu rok minął a ja ani nie zajrzałam do mego dziennika. Przyznaję, że zawiniłam ale za to teraz całymi siłami staram się naprawić moją winę* (k. 20). Autorefleksja autorki dotyczy nie tylko częstotliwości wpisów, ale znajduje również swój wyraz w poprawkach nanoszonych na zapisy. Są to albo skreślenia niedużych fragmentów, pojedynczych wyrazów lub korekta błędów.

Jak zauważa cytowany wcześniej J. Dunin:

W wielojęzycznym mieście zaboru rosyjskiego powstawała warstwa mieszczaństwa czytająca polskie czasopisma i książki, starająca się, mimo obcej szkoły, osiągnąć poprawność języka polskiego, [...] wiele takich śladów znajdziemy w opisywanym dzienniczku (1992, s. 52).

Z powyższym wnioskiem korespondują słowa Wisławy Jordan w odniesieniu do kolekcji akwareli i rysunków ołówkiem (motywy roślinne i dekoracyjne), przechowywanych w Muzeum Historii Miasta Łodzi, a podpisanych m.in. inicjałami M.F. lub M. Fischer:

Staranne filozoficzne studia Emilii [siostra Melanii – przyp. MS] sugerują, że już na początku wieku akceptowano w rodzinie Fiszerów więcej niż przeciętną edukację dziewcząt, dlatego całkiem zasadne wydaje się przypuszczenie, że [...] siostry Melania i Stefania mogły kształcić swoje talenty artystyczne (Jordan, 2008, s. 8).

Pamiętnik pisany jest przez dorastającą dziewczynkę, językiem potocznym, w którym zdarzają się błędy i niezręczności stylistyczne, nie to jednak należałoby przyjąć jako wyznacznik jego wartości badawczej. Jest przede wszystkim źródłem odsłaniającym kulisy życia codziennego w rodzinie inteligenckiej, pokazującym hierarchię wartości oraz zainteresowania nastolatki i jej otoczenia w końcowych latach wieku XIX.

Kronika łódzkich esperantystów Włodzimierza Pfeiffera

Spośród źródeł rękopiśmiennych utrwalających historię grup, stowarzyszeń i towarzystw łódzkich, na szczególną uwagę zasługuje *Kroniko de nia Lodĝa Esperantujo* (rękopis powszechnie znany jako *Kronika łódzkich esperantystów*, sygn. Akc. Rps. 5005/1–8)²⁰. Ośmiotomowa kronika Łódzkiego Oddziału Polskiego Związku Esperantystów [dalej: PZE] prowadzona była przez łódzkiego księgarza i fotografa Włodzimierza Pfeiffera²¹ (pseudonim esp. Fajfanto-Fajfo) w latach 1912–1916 (dokumentuje okres od 1908 do 1916 r.). Ponad dwustustronicowe tomy zawierają wpisy dotyczące działalności Łódzkiego Oddziału PZE, tłumaczenia poezji i prozy, a także szereg oryginalnych dokumentów: korespondencje (wklejone oryginały lub odpisy), zdjęcia, wycinki prasowe, druki ulotne (zaproszenia), programy spotkań, a także karty i znaczki pocztowe.

Kronika opisuje działalność łódzkich esperantystów, zarówno tę oficjalną (spotkania, tzw. wieczory propagandowe, wizyty, kongresy esperantystów w Częstochowie i Zakopanem, wykaz pseudonimów członków towarzystwa – głównie z Łodzi, choć pojawiają się też esperantyści z Krakowa, Kalisza, Wilna, Kijowa), jak i nieoficjalną, np. wycieczki za miasto. Wśród popularnych destynacji z regionu łódzkiego znalazły się m.in.: Lorencówka, Okręglik (las na granicy Łodzi i Zgierza) czy Ruda Pabianicka, ceniona ówczesnie przez letników i spacerowiczów²². Spotkania towarzyskie odbywały się nie tylko w plenerze, ale również w mieszkaniach prywatnych lub księgarniach – uwiecznione na zdjęciach autorstwa samego Pfeiffera stanowią ciekawy fotograficzny materiał źródłowy do życia łódzkiej inteligencji.

Czas I wojny światowej znacząco wpłynął na sposób prowadzenia kroniki przez Włodzimierza Pfeiffera (od tomu 5):

[...] jest ich starannym i rzeczowym kronikarzem dla terenu Łodzi i okolic. Kronikę wypełniają teraz przepisywane z prasy łódzkiej relacje o sytuacji na frontach, a także (co jest najcenniejsze) o warunkach życia i nastrojach społeczeństwa. Pfeiffer porzuca esperanto jako dotychczasowy język kroniki i jest w tej decyzji świadomy zamysł: forma przystosowana do powagi zdarzeń [...]. Tytuły wybranych rozdziałów kroniki wprowadzają czytelnika w atmosferę tamtego czasu: „W momencie trwogi”, „Drożynna”, „Wprowadzenie

²⁰ Obszerny opis kroniki – zob. *Sesja o Włodzimierzcu Pfeifferze*, 2011 [online]. Na temat samej Kroniki, zob.: Janiak, 2011, s. 9–11.

²¹ Włodzimierz Pfeiffer (1890–1941) – księgarz, esperantysta, bibliofil, dzięki niemu wydano liczne książki o Łodzi, pisał o niej i fotografował ją; „stał się wprost fanatycznym miłośnikiem tego miasta”. Członek Zarządu Polskiego Towarzystwa Esperantystów w Łodzi oraz delegat Powszechnego Związku Esperantystów w Genewie – 760–761. Zob. Żebrowska, 1980, s. 760–761.

²² Lokalizacje oraz daty wpisane pod fotografiami.

cenzury wojskowej”, „Wobec wojny”, „Spokoju i rozwagi”. Również i te ostatnie karty kroniki wzbogacone są o fotografie prasowe, bądź też własnoręcznie wykonane zdjęcia Pfeiffera ukazujące łódzkie ulice tamtych dni (Janiak, 2011, s. 9–11).

Włodzimierz Pfeiffer w czasie Wielkiej Wojny korzystał z materiałów prasowych – cytował fragmenty artykułów (z pism: „Rozwój”, „Nowy Kurjer Łódzki”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Kurier Warszawski”, „Prąd”, „Gazeta Wieczorna”). Jako „żarliwy rzecznik Łodzi” (Kaczmarek, 1960, s. 5) zebrał w ośmiu tomach unikatowe materiały – w postaci oryginalnej (wklejonych listów, zdjęć, pocztówek) lub w postaci odpisów (z prasy lokalnej i ogólnopolskiej). Ze względu na środowisko, w którym powstała kronika, można ją uznać za cenne źródło nie tylko do historii esperantystów, ale także do historii łódzkiej inteligencji:

Łódzka społeczność esperantystów pomimo wielu działań podejmowanych na rzecz integracji własnego środowiska, nie była bynajmniej grupą podejmującą działania jedynie we własnym gronie. Miejscowi esperantyści chętnie przedsięwzięli różne inicjatywy społeczne, mające na celu nie tylko upowszechnianie jęz. esperanto, ale i określonych, korzystnych ich zdaniem, zmian obejmujących ogół społeczeństwa. Łódzcy esperantyści zabrali głos m.in. w debatach publicznych np. na temat pożądanego kierunku rozwoju szkolnictwa w odradzającej się Polsce (Stawiszyńska, 2014, s. 122).

Starania łódzkich esperantystów o uznanie społeczne (w wymiarze regionalnym i ogólnopolskim) przejawiały się w różnych formach, opisanych przez Pfeiffera w woluminach zredagowanych i zaprojektowanych według własnego zamysłu. Efektem tych zabiegów (choć niebezpośrednim, bo zaistniałym dopiero w XXI wieku) jest wpisanie języka esperanto (2014) na krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego²³.

2. Dokumenty urzędowe

Dokumenty Magistratu m. Łodzi

Najstarsze rękopiśmienne zbiory BUŁ dotyczące Łodzi to kolekcja trzynastu dokumentów powstałych w latach 1827–1870 w języku polskim i rosyjskim [sygn. Akc. Rps. 7451/1–13]²⁴. Wśród nich znajdują się pisma o proveniencji świeckiej oraz kościelnej. Większość z nich została sporządzona przez

²³ Aktualna lista – zob. <https://niematerialne.nid.pl/en/krajowa-lista-niematerialnego-dziedzictwa-kulturowego/>

²⁴ Dostępne w Bibliotece Cyfrowej UŁ.

Magistrat m. Łodzi, a zakres poruszanych spraw obejmuje zarówno kwestię zarządzania infrastrukturą miejską (wyплаты za remonty na terenie miasta), organizację życia społecznego, a także dokumentację działania samego magistratu.

Kolekcja zawiera: [Polecenie wypłaty należności Stanisławowi Wilczyńskiemu za wykonanie krucyfiksu], Łódź, 31 marca 1827; [Upoważnienie dla Kasy Miejskiej do wypłaty funduszy na sprowadzenie pastora do parafii ewangelickiej], Łódź, 16 kwietnia 1827; [Zawiadomienie o nabożeństwach z okazji imienin cara Mikołaja Aleksandrowicza], Łódź, [po 1850]; [Upoważnienie Kasy Miejskiej do wypłaty należności na kupno desek na prycze dla wojska], Łódź, 4 stycznia 1863; Wyciąg z Protokołu posiedzenia Rady Miejskiej Miasta Łodzi, Łódź, 13/25 sierpnia 1863; [Polecenie wypłaty za prace wykonane przy studniach miejskich], Łódź, 19/31 Grudnia 1863; [Zaświadczenie dotyczące metryki urodzenia Abrama... Feldman], Łódź, 7/14 Września 1865; Wyciąg z Protokołu Posiedzeń Rady Miejskiej Miast Łodzi, Łódź, 30 Listopada/12 Grudnia 1865; [Polecenie zapłaty za wykonane naprawy pomp miejskich], Łódź, 20 Września/ 2 Października 1866; [Obwieszczenie o licytacji drzewa opałowego i użytkowego na liniach reperacyjnych Osady Mania], Łódź, 2/14 Listopada 1866, [Dokument dotyczący wypłaty należności dla Frydrycha Sztark za naprawę mostów w Łodzi], Łódź, 19/31 Grudnia 1866; „Prezident” goroda Łodzi V' Łodzinskuŭ Gorodskuŭ Kassu, Łódź, [po 1870]; Sčer, Łódź, 13 sierpnia 1884.

Dwa dokumenty z całej kolekcji dotyczą parafii ewangelickiej²⁵; są to jednocześnie najstarsze w zbiorach BUŁ obiekty rękopiśmienne z terenu Łodzi. Spi-sane na papierze czerpanym, datowane na rok 1827 (marzec i kwiecień), upoważniają Kasę Miejską do wypłat na wskazane cele: *za zrobienie krucyfiksu oraz złotych polskich sześćdziesiąt użyć się mające w interesie sprowadzenia Pastora dla tutejszey Parafii Ewangelickiey*²⁶. Sygnatariuszami dokumentów są, m.in., Jan Adamowski – kupiec, właściciel szynku przy Rynku Nowego Miasta oraz Karol Tangermann – ostatni burmistrz Łodzi i jednocześnie jej pierwszy prezydent.

²⁵ Etapy budowy pierwszej parafii ewangelickiej Świętej Trójcy szczegółowo opisuje Grzegorz, 2016, s. 89–101.

²⁶ *W połowie 1827 r. z Chemnitz przybył kandydat na księdza Fryderyk G. Metzner, wybrany na stanowisko proboszcza 8 lipca 1827 r. Podjętą decyzję bez wcześniejszych konsultacji z władzami kościelnymi oraz administracją państwową skrytykowano. Wyrażenie nieprzychylnie zareagowały organa rządowe, obawiając się, że nowy duchowny pochodzi z zagranicy oraz nie zna zupełnie języka polskiego²¹. Rozgorzały konflikt zażegnał dopiero Konsystorz Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, wskazując, że przepisy wewnętrzkościelne umożliwiają każdej parafii autonomiczne wybory duszpasterza. Fryderyk Metzner został oficjalnie wprowadzony w urząd proboszcza (tzw. instalację) 26 czerwca 1829 r. (Grzegorz, s. 92).*

W kolekcji znajdują się również upoważnienia Komitetu Budowy Studzien dla wspomnianej Kasy Miejskiej do wypłat *za dopełnione roboty około Studzien [...] na Starym Mieście (rynek), studni przed Ratuszem, studni w ul. Brzezińskiej* (grudzień 1863 r., sygn. prezydent A. Rosicki, L. Grohmann, A. Dressler); potwierdzenie wypłaty należności *za reperację pomp przy ulicy Nawrot i Piotrkowskiej* oraz naprawę mostów (1866, sygn. prezydent E. Pohlens, sekretarz Bednarzewski). Temat infrastruktury miejskiej pojawia się także w wyciągach z protokołów posiedzeń Rady Miejskiej Miasta Łodzi (sierpień 1863). Wśród dokumentów Magistratu m. Łodzi znajdują się ponadto: zawiadomienie z podpisem prezydenta Franciszka Traegera, dotyczące uczestnictwa w nabożeństwach z okazji imienin cara Mikołaja Aleksandrowicza (*święto galowe dworskie klasy pierwszej*); polecenie wypłaty należności za kupienie desek na prycze dla wojska (styczeń 1863 r.); zaświadczenie z akt stanu cywilnego z 1865 r. oraz obwieszczenie o licytacji drewna opałowego z 1866 r.

Dokumenty magistratu jako źródło informacji o mieście odnotowują szereg danych: daty, nazwiska, nazwy ulic i wykonywanych usług oraz poniesione koszty. Ponadto, zbiór wymienionych wyżej dokumentów, choć fragmentaryczny, rzuca światło na zakres spraw i działań podejmowanych przez władze miasta, a także na etapy formowania się Łodzi jako ośrodka wielowyznaniowego. Dokumenty państwowe (w tym przypadku Magistratu m. Łodzi) „ukazują klimat społeczny, polityczny i gospodarczy danego okresu [...]. Świadczą o tym, w jaki sposób człowiek rozwijał, organizował i administrował swoją społecznością”²⁷. Dzięki randze urzędowej stanowią wiarygodne źródło do badań nad historią Łodzi.

Dokumenty cechowe

Zgromadzone w BUŁ dyplomy cechowe, książeczki rzemieślnicze, księgi zgromadzeń, wykazy statystyczne dokumentują historię cechów rzemieślniczych oraz etapy zdobywania kwalifikacji zawodowych mieszkańców Łodzi i regionu (wymienionych z imienia i nazwiska). Dotyczą one nie tylko samej Łodzi, ale i sąsiadujących z nią Konstantynowa, Pabianic, Zgierza, a także Łęczycy. W kolekcji znajdują się, m.in.: *Książka zapisywania czeladzi Zgromadzenia Kowalskiego Ślusarskiego i Stelmaskiego w Mieście Pabianicach* (1897–1909); *List majstrowski Urzędu Starszych Zgromadzenia Kominiarzy miasta Łęczycy* (1896); *List majstrowski Urzędu Starszych Zgromadzenia Kowalskiego miasta Konstantynowa* (1861); *Książeczka rzemieślnicza Leona Mielczarka* (Zarząd Cechu Piekarzy w Zgierzu, 1901); *Książeczka Rzemieślnicza Władysława Kosińskiego* (Cech Ślusarzy, 1902), *Wykazy szczegółowe łódzkich fabryk i rzemieślników* (1865).

²⁷ Por. *Źródła historyczne pisane* [online].

Książka zapisywania czeladzi Zgromadzenia Kowalskiego Ślusarskiego i Stelmarskiego w Mieście Pabianicach [sygn. Akc. Rps. 6929] to najobszerniejszy pod względem liczby danych dokument w prezentowanej kolekcji²⁸: urzędowe formuły wpisów z lat 1897–1909 zawierają daty, nazwiska majstrów, dane uczniów (imię, nazwisko, wiek, miejsce pochodzenia), pieczęcie, podpisy Starszych Zgromadzenia (T. Klys, J. Kalinowski). Książka od 1897 r. prowadzona była w języku polskim, a od 1905 roku zgodnie z obowiązującym prawem w języku rosyjskim²⁹. Umożliwia odtworzenie historii cechów rzemieślniczych w Pabianicach (sięgającej XVI wieku, kiedy to Pabianice posiadały zgromadzenie szewców oraz cechy łączone: pierwszy – kowali, ślusarzy, rzemiosła wyrobów z żelaza, drugi – kłodziejów, bednarzy, rzemiosła wyrobów drewnianych) (Adamek & Nowak, 2005, s. 21), a także historii mieszkańców (dane osobowe, miejsce zamieszkania, rodzaj wykonywanych usług, daty uzyskanych stopni rzemieślniczych).

Książeczki rzemieślnicze ze zbiorów BUŁ zawierają szereg informacji potwierdzających tożsamość danej osoby – imię, nazwisko, wiek, dokładny rysopis („*wzrost, twarz, nos, oczy, włosy, podbródek, znaki szczególne*”). Ich częścią składową jest również wyciąg z przepisów cechowych³⁰, a także (złożony i wklejony w oprawę woluminu) dyplom cechowy. Dla ówczesnych rzemieślników posiadanie dokumentów cechowych było koniecznością wymaganą prawem. Miało jednak również inny aspekt – litografowane dyplomy, odwołujące się w symbolice warstwy graficznej do konkretnego cechu lub miejsca były nie tylko potwierdzeniem zdobytych kwalifikacji i odpowiedniego poziomu usług rzemieślniczych. Dokumenty te podkreślały przynależność do cechu, utrwały pamięć o miejscu zdobycia wykształcenia, budowały prestiż zawodowy³¹.

W kontekście źródeł do dziejów łódzkiego rzemiosła należy wspomnieć o *Wykazach szczegółowych łódzkich fabryk i rzemieślników* [1865, sygn. Akc. Rps. 8025]. Jeden z dokumentów – *Wykaz rozmaitego rodzaju Rzemieślników w Mieście Łodzi znajdujących się za rok 1865* odnotowuje nazwy profesji i liczbę wykonujących je rzemieślników: najliczniej reprezentowane zawody to [pisownia oryginalna – przyp. MS]: szewcy – 213, krawcy – 194, stolarze – 167, cieśle – 92, piekarze – 81, mularze – 75. Nieliczną grupę stanowią: introligatorzy – 14, liniarze/powroźniki – 11, gwoździarze – 10, nożownicy – 10, grzebieniarze – 1.

²⁸ Jak również największy ze względu na cechy fizyczne: liczy 90 kart, ma wymiary 22 x 34 cm.

²⁹ Por. *Cech Rzemiosł Różnych w Pabianicach* [online].

³⁰ W książeczce rzemieślniczej ślusarza Władysława Kosińskiego, dwujęzyczny tekst przepisów o obowiązkach czeladzi i o karach za niewypelnianie takowych odnosi się do wielu możliwych wykroczeń. Jednym z nich jest opuszczanie miejsca pracy lub niezgodne z prawem wykorzystanie czasu pracy (przebywanie w gospodzie).

³¹ *Nie stanowiły one jedynie prostego świadectwa, ale stawały się swoistą formą uhonorowania i prestiżu, stąd ich ozdobna i niekiedy kunsztowna forma* – zob. Golik-Prus (oprac.) (2022).

W wykazie brak rzemieślników następujących profesji: guzicarze, iglarze, krześlarze, perukarze). Zestawienie, sygnowane przez prezydenta E. Pohlena i opatrzone datą 8/20 grudnia 1865 r., jest nie tylko źródłem informacji o rzemieślniczej Łodzi, ale także ciekawym dokumentem w perspektywie historii języka (nazewnictwo zawodowe).

Jak podkreślają badacze, tego typu dokumenty pozwalają nie tylko na prześledzenie dziejów danego cechu, ale także na odtworzenie historii prywatnych. Trafnie zauważa L. Frączek:

Źródła cechowe pomagają poznać okoliczności konkretnych wydarzeń z życia rodziny, szczegółowo określić zawody, którymi trudnili się przodkowie, prześledzić ich migrację, poznać okoliczności różnych konfliktów bądź kontraktów, przybliżyć realia życia gospodarczego, wreszcie potrafią dostarczyć informacji dotyczących wykształcenia, mentalności a nawet wyglądu fizycznego poszczególnych osób (2013).

W dobie dużego zainteresowania historią lokalną, archiwistyką rodzinną, społeczną oraz genealogią, zbiory związane z rzemiosłem stanowią unikatowe źródło informacji o przodkach, ułatwiające (a niekiedy wręcz umożliwiające – dzięki danym osobowym) kontynuację poszukiwań genealogicznych w archiwach państwowych i kościelnych (Frączek, 2013). Zasób dokumentów przechowywanych w BUŁ jest również reprezentacją i uzupełnieniem obrazu Łodzi rzemieślniczej z przełomu XIX i XX wieku.

Podsumowanie

Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego posiada według danych na koniec 2024 r. 2 567 720 jednostek: książek, czasopism, zbiorów specjalnych³². Wśród tych ostatnich szczególnie cenną grupę stanowią *łódziana*: opisane powyżej w wyborze – rękopiśmienne, a także ikonograficzne, kartograficzne, muzyczne oraz tzw. dokumenty życia społecznego. Ze względu na unikatowy charakter wymienionych zbiorów Biblioteka systematycznie przeprowadza ich digitalizację, zapewniając tym samym ochronę zasobów, jak i szeroki dostęp do zbiorów szczególnie cennych.

Zaprezentowane w niniejszym artykule dokumenty są świadectwem życia codziennego, intelektualnego oraz kulturalnego Łodzi przełomu XIX i XX wieku. Umożliwiają poznanie miasta „zajmującego i porywającego” swoją różnorodnością i wielowątkowością, w czasach jego najprężniejszego rozkwitu.

³² Por. *Sprawozdanie z działalności BUŁ za 2024 rok*. Podana liczba nie obejmuje zbiorów bibliotek zakładowych. Liczba zbiorów specjalnych wynosi 294 399 jednostek, w tym rękopiśmiennych 5299.

Różnorodność dokumentów przejawia się w ich postaci gatunkowej (listy, pamiętniki, kroniki, dokumenty urzędowe) oraz fizycznej (pojedyncze karty papieru, woluminy, dokumenty sporządzone na drukach urzędowych). Obejmuje również odmienność środowisk, w których powstawały (inteligencja, rzemieślnicy), zróżnicowanie wiekowe autorów (młodzież, osoby dorosłe), językowe (język potoczny, literacki, urzędowy, język prasy) oraz tematyczne (życie codzienne, zawodowe, kulturalne). Źródłowy charakter zasobu umożliwia wgląd w historie osobiste oraz dzieje lokalnych społeczności. Z uwagi na swoją autentyczność i unikatowość, dokumenty rękopiśmienne są cennym źródłem informacji dla badaczy XIX- i XX-wiecznej Łodzi. Wytworzone w różnych środowiskach uzupełniają dotychczasowy stan wiedzy na temat aktywności jednostek i grup społecznych w wielu sferach życia.

Opisane dokumenty, dzięki sukcesywnemu deponowaniu w Bibliotece Cyfrowej UŁ, odgrywają znaczącą rolę w popularyzowaniu zbiorów specjalnych Biblioteki, są bowiem dostępne bez ograniczeń dla wszystkich użytkowników platformy. Prezentowanie zbiorów w ramach otwartych wydarzeń kulturalnych, adresowanych do szerokiego grona odbiorców (społeczność akademicka i lokalna) jest elementem promocji dziejów Łodzi z wykorzystaniem zasobu bibliotecznego jako źródła historycznego. Specyfika zbiorów rękopiśmiennych BUŁ (unikatowość, autentyczność, dostępność w postaci cyfrowej) otwiera nowe pola badawcze, umożliwia także weryfikację i uzupełnienie materiałów źródłowych dostępnych w innych łódzkich instytucjach gromadzących *łódźjania*. Ze względu na powyższe, rękopiśmienny zasób Biblioteki UŁ zasługuje na uwzględnienie w badaniach nad historią Łodzi i regionu oraz pogłębioną analizę specjalistów różnych dziedzin.

Bibliografia

- Adamek, Robert & Nowak, Tadeusz (2005). *650 lat Pabianic. Studia i szkice*. Łódź: Wydawnictwo Literatura.
- Bartnik, Dorota & Piestrzyński, Tomasz (2018). Zwischen Tradition und Modernität. Zur Geschichte der Universitätsbibliothek in Lodz. Historia Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego. Między tradycją a nowoczesnością. W: Dietl C., Kubisiak M. (red.), *Unbekannte Schätze. Germanica des 16. Jahrhunderts in der Universitätsbibliothek Łódź. Nieznane skarby. Germanika XVI-wieczne w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego* (s. 21–61). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Cech Rzemiosł Różnych w Pabianicach. Historia [online]. Pobrano 20 grudnia 2024 r. z: www.cechpabianice.pl/historia.html
- Cichocki, Marek A. (2022). „Ziemia obiecana” – powieść o polskiej transformacji [wywiad z 2.05.2022] [online]. Pobrano 9 października 2023 r. z: <https://teologiapolityczna.pl/marek-a-cichocki-ziemia-obiecana-powieść-o-polskiej-transformacji>

- Digitus Index. Inwentarz rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego [online]. Pobrano 10 stycznia 2025 r. z: <https://www.lib.uni.lodz.pl/aktualnosci/szczegoly/biblioteka-ul-z-dofinansowaniem-na-wyjatkowe-projekty>
- Golik-Prus Aleksandra (oprac.) (2022). Dyplomy cechów rzemieślniczych w zbiorach Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego [online]. Pobrano 14 listopada 2024 r. z: <https://kc-cieszyn.pl/dyplomy-cechow-rzemieslniczych-w-zbiorach-polskiego-towarzystwa-ludoznawczego>
- Dunin, Janusz (1992). Z pamiętniczka łódzkiej pensjonarki. *Kalejdoskop*, 2/1992, 51–52.
- Frączek, Lech (2013). Dokumenty cechowe jako źródło do badań genealogicznych na podstawie akt cechowych miasta Szczekociny [online]. Pobrano 10 grudnia 2024 r. z: www.genealodzykielce.pl/cms/documents/publikacje/akta_cechowych_miasta_Szczekociny.pdf
- Gorgolewski, Józef (1984a). Poznański Izrael. W: *Polski Słownik Biograficzny*, T. XXVIII/1, Z. 116 (s. 295–297). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Gorgolewski, Józef (1984b). Poznański Maurycy. W: *Polski Słownik Biograficzny*, T. XXVIII/1, Z. 116 (s. 300–301). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Grzegorzczak, Andrzej (2016). Dzieje łódzkich parafii ewangelicko-augsburskich w XIX i na początku XX w. *Łódzkie Studia Teologiczne*, 25/4, 89–101.
- Hammer und Glocke (2017). In: Österreichische Nationalbibliothek [online]. Pobrano 20 grudnia 2024 r. z: <https://www.onb.ac.at/mehr/blogs/detail/hammer-und-glocke>
- Janiak, Jan (2011). Kroniko de nia Lodzia Esperantujo Włodzimierza Pfeiffera [fragmenty]. W: Sesja o Włodzimierzu Pfeifferze, „Biuletyn Informacji Bibliotecznych i Kulturalnych”, 10 (123), Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Łodzi, 19 września 2011 [online]. Pobrano 10 stycznia 2025 z: https://skany.wbp.lodz.pl/pliki/bibik/bibik_123/bibik_123.pdf.
- Jordan, Wisława (2008). W secesyjnym ogrodzie. Kolekcja studiów roślin i projektów dekoracyjnych, Łódź: Muzeum Historii Miasta Łodzi.
- Kacprzak, Dariusz (2015). Kolekcje ziemi obiecanej. Zbiory artystyczne łódzkiej burżuazji wielkoprzemysłowej w latach 1880–1939. Warszawa: Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów.
- Kaczmarek, Roman (1960). *Żarliny rzeźbnik Łodzi* „Głos Robotniczy”, nr 228/1960.
- Kita, Jarosław (2023), Wstęp. W: *Łódź poprzez wieki. 1820–1914*, Kita J. (red.) (s. 8–9). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kolbuszewska, Jolanta (2016). Listy prywatne jako źródło do badań nad przeszłością. Kilka uwag o potencjale informacyjnym, ograniczeniach, sposobach wykorzystania. W: *Przedmiot, źródła i metody badań w biografistyce*, Skrzyniarz R., Dziaczkowska L., Opozda D. (red.), (s. 237–248). Lublin: „Biblioteka Katedry Biografistyki Pedagogicznej”, nr 9.
- Kowalczyński, Krzysztof R. (2017). Łódź przełomu wieków. Łódź: Dom Wydawniczy Księży Młyn.
- Krajowa Lista Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego, <https://niematerialne.nid.pl/en/krajowa-lista-niematerialnego-dziedzictwa-kulturowego/>
- Pawlak, Cezary (2015). Mecenat artystyczny rodzin Silbersteinów i Poznańskich – historia, kolekcja, dziedzictwo. Referat wygłoszony na XXXVII sesji Stałej Konferencji MABPZ – Rapperswil 2015 r. Pobrano 8 listopada 2024 z: <https://mabpz.org/publikacje-b/mecenat-artystyczny-rodzin-silbersteinow-i-poznanskich-historia-kolekcja-dziedzictwo>
- Pawlak, Wacław (2001). Minionych zabaw czar, czyli czas wolny i rozrywka w dawnej Łodzi. Łódź: Oficyna Bibliofilów.

- Puś, Wiesław (1988). *Żydzi w Łodzi w latach zaborów*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Rękopis (1971). W: *Encyklopedia Wiedzy o Książce*, Birkenmajer Aleksander et al. (red.), (s. 2075). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Sesja o Włodzimierzu Pfeifferze, „Biuletyn Informacji Bibliotecznych i Kulturalnych”, 10 (123), Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Łodzi, 19 września 2011 [online]. Pobrano 10 października 2024 z: https://skany.wbp.lodz.pl/pliki/bibik/bibik_123/bibik_123.pdf.
- Stawiszyńska, Aneta (2014). Społeczność łódzkich esperantystów w latach Wielkiej Wojny, (s. 113–126). *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej*, T XIII/2014.
- Stefański, Krzysztof (2014). Wielkie rody fabrykanckie Łodzi i ich rola w ukształtowaniu oblicza miasta. Łódź: Dom Wydawniczy Księży Młyn.
- Sosnowska, Joanna (2012). Działalność społeczna kobiet Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności 1885–1918. W: *Kobieta a patriotyzm. Konteksty historyczno-pedagogiczne XVI–XX wieku*. Kryńska E.J., Kalisz Ł., Konopacki A. (red.), (s. 89–103) [online]. Pobrano 10 stycznia 2025 z: <https://dspace.uni.lodz.pl:8443/xmlui/handle/11089/5485>
- Sosnowska Joanna (2017). Opieka zdrowotna i dobroczynność. W: *Łódź poprzez wieki. 1820–1914*, Kita J. (red.) (s. 495–520). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Stefański, Krzysztof (2014). Wielkie rody fabrykanckie Łodzi i ich rola w ukształtowaniu oblicza miasta, Łódź: Dom Wydawniczy Księży Młyn.
- Strzelecka Maria & Sulejewicz Monika (2022). Jak chronić i popularyzować dziedzictwo kulturowe? Na przykładzie projektów starodručných i rękopiśmiennych Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego w latach 2020–2022. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Librorum*, 2(35), 25–45 [online]. Pobrano 10 października 2024 z: <https://repozytorium.uni.lodz.pl/handle/11089/47217?show=full>
- Sulejewicz-Nowicka Monika (2015). Gromadzenie rzadkich wydawnictw XIX–XX-wiecznych oraz druków przeznaczonych do zbiorów specjalnych w latach 2005–2012 w BUŁ. W: *Od przeszłości teraźniejszości. Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego 1945–2015*, Wrocławska M., Kujawska I., Łabiszewska I. (red.) (s. 195–196). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Szulakiewicz, Władysława (2013). Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych. *Przegląd Badań Edukacyjnych*, 16 (1), 65–84.
- Wiadomości ogólne – Wystawa w Niższym Nowogrodzie (1896). *Gazeta Rzemieślnicza* [online], R. 13, 24, 189–191. Pobrano 10 stycznia 2025 r. z: <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/360849/display/PDF>
- Źródła historyczne pisane [online]. Pobrano 20 listopada 2024 r. z: <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/zrodla-historyczne-pisane/#dokumenty>
- Żebrowska, Alojza (oprac.) (1980). Pfeiffer Włodzimierz. W: *Polski Słownik Biograficzny*, T. XXV, (s. 760–761). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

***Łódź occupies and captivates me...* Selected manuscripts collections of the University of Łódź Library as the sources for the history of Łódź and the region at the turn of the 19th and 20th centuries**

ABSTRACT: The article is a review of selected manuscripts collections from the turn of the 19th and 20th centuries concerning Łódź and the region, from the resources of the University of Łódź Library. The university library, entered into the scientific landscape of the city since 1945, has been collecting documents of particular value to the academic community since the beginning of its existence – these are special collections: cimelia, documents of social life, iconography, cartography, musical documents, manuscripts and old prints collections. Due to the place and circumstances of their creation, physical features, the subject matter (everyday life, events of special importance, image of the city), as well as the author (diverse in terms of age, environment, education, etc.), the handwritten Lodziana – private, official, professional and social group documents are a valuable source for research in the field of humanities. The article provides answers to the questions: to what extent the handwritten notes from Łódź collected in BUŁ supplement the current state of knowledge about Łódź and the region from the turn of the 19th and 20th centuries, and what role they play in popularizing the Library's resources and the history of the city and the region.

KEYWORDS: special collections, manuscripts, *lodziana*, Lodz, University of Lodz Library